

УДК 391:398(477)

Цитування:

Карпов В. В. Роль елементів українського народного костюма в козацькій фольклорній спадщині. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2023. № 2. С. 16–20.

Karpov V. (2023). Role of Elements of Ukrainian Folk Costume in Cossack Folklore Heritage. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 2, 16–20 [in Ukrainian].

Карпов Віктор Васильович,

доктор історичних наук, декан факультету архітектури, будівництва та дизайну Національного авіаційного університету
<https://orcid.org/0000-0002-3446-9187>
vkarpoiff@ukr.net

РОЛЬ ЕЛЕМЕНТІВ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДНОГО КОСТЮМА В КОЗАЦЬКІЙ ФОЛЬКЛОРНІЙ СПАДЩИНІ

Мета роботи – дослідити видове різноманіття елементів традиційного українського вбрання та їхнього символічного наповнення у фольклорі козацького періоду; провести предметний аналіз зразків народної творчості з огляду на їх класифікацію та наявність згадок про складові частини костюма. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні міждисциплінарного підходу. Для вирішення поставлених завдань застосовано низку наукових методів, а саме: історико-хронологічний, метод порівняння та узагальнення, мистецтвознавчий аналіз, із застосуванням принципів системності й історизму. Джерельну базу становили надбання козацького фольклору – ліричні, епічні й ліро-епічні твори. **Наукова новизна.** Досліджено фольклорне надбання козацької доби – творчості безпосередньо козаків та усної народної творчості про козацтво – з огляду на наявність у їхніх численних зразках згадок про елементи традиційного костюма як уособлення матеріальної та духовної культури українців, де кожна частина цілісного комплексу вбрання виконує утилітарну, естетичну, ритуальну, етнопатріотичну та інші функції. Це стосується таких поширених компонентів костюма, як сорочка, шапка, пояс, верхній одяг та взуття. Вони були не лише предметами щоденного вжитку, а й символами окремих подій у козацькому житті. **Висновки.** Аналіз вітчизняного фольклорного надбання козацької доби – творчості безпосередньо козаків та усної народної творчості про козацтво – засвідчив наявність у їхніх численних зразках згадок про елементи традиційного костюма як уособлення матеріальної та духовної культури українців, де кожна частина цілісного комплексу вбрання виконує утилітарну, естетичну, ритуальну, етнопатріотичну та інші функції. З'ясовано, що згадки про такі елементи традиційного вбрання, як головні убори, натільний та верхній одяг, прикраси та взуття народ використовував у піснях, думах, легендах, казках, прислів'ях та приказках для підкреслення соціального статусу, романтизації та героїзації персонажів і подій.

Ключові слова: народний костюм, традиційне вбрання, обряди, козаки, козацький фольклор, усна народна творчість.

Karpov Viktor, Doctor of Historical Sciences, Dean of the Faculty of Architecture, Construction and Design, National Aviation University

Role of Elements of Ukrainian Folk Costume in Cossack Folklore Heritage

The purpose of the article is to study the diversity of elements of traditional Ukrainian clothing and their symbolic content in the folklore of the Cossack period; to conduct a substantive analysis of folk art samples in terms of their classification and references to the component parts of the costume. **The research methodology** is based on an interdisciplinary approach. To solve the tasks set, a number of scientific methods were used, namely: historical and chronological, method of comparison and generalisation, art historical analysis, using the principles of systematicity and historicism. The source base was the heritage of Cossack folklore – lyrical, epic, and lyric-epic works. **Scientific novelty.** The folklore heritage of the Cossack era – the works of the Cossacks themselves and oral folklore about the Cossacks – was studied in view of the presence in their numerous samples of references to elements of traditional costume as the personification of the material and spiritual culture of Ukrainians, where each part of the integral set of clothing performs utilitarian, aesthetic, ritual, ethno-patriotic, and other functions. This applies to such common costume components as shirt, hat, belt, outerwear, and shoes. They were not only everyday items but also symbols of individual events in Cossack life. **Conclusions.** The analysis of the national folklore heritage of the Cossack era – the works of the Cossacks themselves and oral folklore about the Cossacks – has testified to the presence in their numerous samples of references to elements of traditional costume as the personification of the material and spiritual culture of Ukrainians, where each part of the complete set of clothing plays utilitarian, aesthetic, ritual, ethnopatriotic, and other functions. It has been found that references to such elements of traditional clothing as headwear, underwear and outerwear, jewellery and footwear were used by the people in songs, dumas, legends, fairy tales, proverbs, and sayings to emphasise social status, romanticize, and heroise characters and events.

Key words: folk costume, traditional clothing, ritual, Cossacks, Cossack folklore, oral folk art.

Актуальність теми дослідження. Традиційний костюм українського народу формувався протягом сотень років під впливом історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-мистецьких, природно-кліматичних, світоглядних та інших факторів. Він є відображенням матеріальної та духовної культури українського народу, а також тісно пов'язаний, зокрема, з такою її складовою, як козацький фольклор.

Актуальність дослідження зумовлена двома взаємопов'язаними аспектами. Перший – потреба в аналізі української фольклорної спадщини козацької доби з нових ракурсів, у тісному взаємозв'язку з мистецтвознавчою наукою, яка вивчає традиційний український костюм та його окремі елементи. Другий – підвищення етнопатріотичного духу українського народу в часи війни росії проти України шляхом звернення до козацької військової культури та епосу.

Аналіз досліджень і публікацій. Фольклорна спадщина України, зокрема та, що присвячена темі козацтва (особливо пісенна), зібрана, систематизована й проаналізована в ХІХ – на початку ХХ століття у фундаментальних націєтворчих працях М. Грушевського, М. Драгоманова, П. Житецького, Ф. Колесси, М. Костомарова, А. Кримського, П. Куліша, М. Максимовича, І. Нечуя-Левицького, Я. Новицького, А. Скальковського, М. Сумцова, І. Франка, Д. Яворницького [9] та інших науковців і літераторів. У ХХ столітті козацький фольклор вивчали В. Буряк, Б. Кирдан, Ф. Кейда, М. Рильський, В. Яременко. Систему цінностей запорізького козацтва у фольклорі дослідила І. Павленко.

Мета роботи – дослідити видові різноманіття елементів традиційного українського вбрання та їхнього символічного наповнення у фольклорі козацького періоду; провести предметний аналіз зразків народної творчості з огляду на їх класифікацію та наявність згадок про складові частини костюма.

Виклад основного матеріалу. Початок ХХІ століття характеризується інтересом вітчизняних науковців до вивчення окремих аспектів козацького фольклору, з'ясування його ролі у виявленні феномену козацтва. Так, оцінку козацького фольклору Тарасом Шевченком та зіставлення історичної і художньої достовірності в козацькому пісенному фольклорі Наддніпрянщини вивчала О. Гончаренко [1]. Роль фольклору у формуванні ідентичності українського народу розкрила Л. Снігирьова. Л. Ромашенко дослідила складову усної народної творчості в українській історичній прозі. Специфіку

художніх засобів героїзації козака у фольклорі проаналізувала Н. Рудакова. У праці Л. Йовенко козацький фольклор вивчено в контексті образу героя. Фольклорний аспект феномену козаків-характерників проаналізований Ю. Котляр.

У дослідженнях О. Косміної, К. Матеєко [5], Т. Ніколаєвої, М. Селівачова та інших вітчизняних вчених, присвячених історичній, типологічній, семантичній складовій традиційного вбрання українців – зразки усної народної творчості, присвячені добі козацтва, щодо згадок про ті чи інші компоненти вбрання проаналізовані лише пунктирно, переважно з художньо-естетичного погляду. Тож, як засвідчив аналіз наукових публікацій, попри значний багаторічний інтерес до надбань козацького фольклору, тема ролі елементів українського традиційного костюма в них потребує вивчення.

Хронологічні межі дослідження охоплюють часовий проміжок із ХV до ХVІІІ століття та визначені історичним періодом існування українського козацтва. Об'єкт дослідження – елементи українського традиційного костюма в козацькому фольклорі. Предмет вивчення – усна народна творчість українського народу, присвячена темі козацтва. Серед завдань – з'ясування видового різноманіття елементів традиційного українського вбрання та їхнього символічного наповнення у фольклорі козацького періоду, предметний аналіз зразків народної творчості з огляду на їх класифікацію та наявність згадок про складові частини костюма.

Для вирішення поставлених завдань застосовано низку наукових методів, а саме: історико-хронологічний і міждисциплінарний, метод порівняння та узагальнення, мистецтвознавчий аналіз, із застосуванням принципів системності й історизму. Джерельну базу становили надбання козацького фольклору – ліричні, епічні й ліро-епічні твори.

Виклад основного матеріалу. Козацький фольклор є унікальною жанрово-тематичною спадщиною в структурі вітчизняної усної народної творчості. Його періодизація ототожнена з козацькими часами, тобто ХV–ХVІІІ століттями з територіальною приналежністю до ареалу побутування козацтва – Наддніпрянщини. Козацький фольклор, як зазначає О. Гончаренко, має свою структуру й поділяється на ліричні (козацькі пісні), епічні (легенди, перекази, оповіді-спогади, казки, анекдоти) та ліро-епічні (думи, балади, історичні пісні, пісні-хроніки) твори [1, 260].

Окрім цього, існує й інший поділ: безпосередньо козацький фольклор, де

авторами творів є саме козаки, та народний фольклор, у зразках якого йдеться про козацьку добу. В обох випадках, попри деякі відмінності в художньому відтворенні реальних подій козацької доби, доволі об'єктивно відображено систему морально-етичних устоїв цієї войовничої верстви українства, її національно-патріотичні переконання, описано історичні й соціально-економічні процеси, окремі події та персоналії.

На наше переконання, численні згадки в народно-козацькій творчості елементів традиційного костюма українського народу виконують такі функції:

- посилення драматизму народного твору;
- надання твору романтичного забарвлення;
- підкреслення рівня достатку козака;
- встановлення приналежності до тієї чи іншої ланки козацької ієрархії;
- характеристика козацьких або соціально-побутових звичаїв та обрядів;
- участь у магічних діях, де елемент вбрання є інструментом ритуалу.

На підтвердження цього представимо аналіз окремих зразків фольклору. Так, С. Долеско у своєму дослідженні привертає увагу до національного одягу, різноманіття його елементів та символіки як однієї з ознак вираження національної приналежності українців у світовому етнокультурному просторі [2]. Вчена розглядає елементи традиційного костюма українського народу як підґрунтя для комплексу козацького вбрання. О. Лавренюк у своїй праці, присвяченій еволюції козацького вбрання, акцентує на тому, що козацький костюм був сформований значно пізніше, ніж комплекс українського традиційного вбрання [4, 176]. Окрім цього, більшість його складових збігається з поширеними в усіх тогочасних етнографічних регіонах елементах одягу. Зокрема, це сорочка, шапка, кожух, свитка, пояс, чоботи тощо. У народній казці про козака Шпичку доволі колоритно описано козацьке вбрання:

Жив козак Шпичка,
Шапка сіра, невеличка,
Сорочка вишивана,
Запаска матір'ю ткани.
Жупан червоний, шаровари сині,
Діставав по святах з скрині.
Чоботи дьогтем мазані.

Люлька, папуха в китайку зав'язані.

У легенді про запорожців, у їхній розмові з російською царицею, згадано окремі компоненти вбрання козаків: «Зібрались запорожці до неї, а вона й пита: “Как ви живете, яловое Запорожское войско, без жен?” – “Живемо, – кажуть, – так: сорочку поки

впослідив, доти й обідрав, бо нікому прать...” Угостила вона запорожців і пішла в їхній стан. Дивиться: хто чоботи квацює дьогтем, хто матню латає, хто кашу варить, хто нужу б'є, а інший вуса крутить» [7].

Сорочка – центральний елемент традиційного комплексу вбрання українців – описана в легенді «Як запорожець провідував жінку»: «Прости, батьку, моїй жінці! Ось вона за те прислала тобі сорочку з тонкого полотна на гостинець». Кошовий узяв ту сорочку, розп'яв над багаттям, дививсь-дививсь та й каже: «Ні, чаклунства ніякого нема, – та й надів. – Ну, спасибі ж твоїй жінці за гостинець!». Тут на прикладі дії із сорочкою (перевірки її на вогні) бачимо й елементи характерництва – козацької магії [7]. У народній пісні «Ой, полечко, поле» розповідається про смерть двох козаків – багатого й бідного, де зрозуміло, хто з них хто, завдяки опису сорочки:

Один козак вбитий – багата родина,
Другий козак вбитий – бідна сиротина.
На багатім сині вишита сорочка,
А на сиротині нема ні шнурочка.

У прислів'ях та приказках теж наявна згадка про сорочку: «Козак, душа правдива, сорочки не має – коли не п'є, так нужу б'є, а все не гуляє»; а також про пояс: «Козаку зібратись – тільки підпоясатись»; про верхній одяг: «Козак – муха без кожуха», «Кожухи носили козаки та селяни, а шуби – пани».

Жупан як один із різновидів верхнього одягу є доволі поширеним у козацьких думках елементом вбрання. Так, у думі XVI століття «Утеча трьох братів із Азова» йдеться не лише про цей елемент чоловічого вбрання, а й про китайку – зазвичай шовкову тканину, яка була в широкому вжитку в козацькому стані:

... Нум, брате,
ми з себе зелені жупани скидати,
червону та жовту китайку видирати,
пішому брату меншому
на признаку покидати.
Нехай він, бідний, знає,
куди за нами кінними тікати [3, 22].

Про тягель – різновид статусного верхнього чоловічого одягу – згадано в думі «Федор безродний, бездольний»:

Гей, джуро Яремо!
Дарую я тобі по смерті своєї
Коня вороного,
Ей, а другого білогривого
І тягеля червоні,
Од піл до коміра золотом гаптовані,
І шаблю булатную,
Пицаль семип'ядную!

У думі «Хмельницький та Барабаш» про приналежність Богдана Хмельницького до козацької верхівки свідчить наявність таких

елементів костюма, як коштовні прикраси й платок (хустинка) із шовку:

Оттогді-то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця
Щирозлотний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав.

У думі «Іван Коновченко» описано немалу вартість козацького жупана та його наявність як необхідний атрибут козакування, разом із конем:

... своєму сину доброго коня купила,
що його душа козацька-молодецька
сподобила та влюбила,
і ще сім кіп козакові на жупан давала...

[3, 75].

Китайка ж як символ загибелі (саме китайкою червоного кольору вкривали мертве козацьке тіло) згадана в думі «Олексій Попович»:

... до моєї шиї
біленький камінь прив'яжіте,
очі мої козацькі, молодецькі
червоною китайкою запніте... [3, 62].

Інші різновиди тканини також доволі часто трапляються в козацькій пісенній творчості. Наприклад, кармазин – елітне сукно малинового кольору, яке використовували для пошиття кунтушів (верхнього чоловічого й жіночого вбрання):

Вдово небого!
Буде твій син із війська прибувати,
буде тебе козацьким кармазином
даровати» (дума «Іван Коновченко»)

[3, 82–83].

Іншу ж тканину та водночас назву верхнього одягу (свитки) згадано в козацькій думі «Герць козака з татариним» як ознаку бідності, а опис інших елементів костюма лише підсилює це враження:

Ой, од поля Кілімського
іде козак-нетяга,
рукою махає,
ні о чім не дбає.
Ой, у його серм'яжина
по коліна,
на нім постолі бобровії,
онучі бавовнянії... [3, 86].

Опис одягу, що натякає на бідність козака, знаходимо в думі з не менш промовистою назвою – «Козак Голота».

... Правда, на козакові шати дорогії –
Три семирязі лихії:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще, правда, на козакові
Постоли в'язові, а онучі китайчані –
Щирі жіноцькі рядняні...
Правда, на козакові шапка-бирка –

Зверху дірка, травною пошита, вітром
підбита...

Як бачимо, козацька шапка також посіла своє місце в козацькому фольклорі. Зокрема, у думі «Олексій Попович» відмова зняти шапку сприймається як така сама неповага, згідно із системою морально-етичних норм, як і небажання перехреститись біля церкви:

... Ой, іще ж я повз
сорок церков пробігав,
за своєю гордістю шапки не скидав,
на себе хреста не складав... [3, 64].

Роль шапки в поховальному обряді описана в думі «Вдова Сірчиха-Іваниха»:

Козацьке тіло позбирали,
До стародавнього куреня привозили,
Суходіл саблями копали,
Шапками, приполами землю носили,
Козацькеє тіло схоронили.

Окремо знаходимо згадки про шлик як елемент козацької смушевої шапки (дума «Про Хмельницького Богдана смерть, про Єврася Хмельниченка і Павла Тетеренка»):

Хмельницького стрічали,
Штихи у суходіл стромляли,
Шлики із себе скидали,
Хмельницькому низький поклон
послали...

У думі «Самійло Кішка» хустку, як й окремі частини сорочки, згадано в такому контексті:

То Самійло Кішка по два, по три кубки
в руки брав, –
то в рукава, то в пазуху –
скрізь хустку трепю додолу пускав [3, 45].

Чоботи (сап'яни) часто трактували в козацькому фольклорі як символ зв'язку з рідною землею, а також, як такі, що виконували оберегову функцію. Прикладом є легенда «Нерідний син кошового Чалого»: «Посіддали коней, понасіпали своєї землі в сап'яни, а коням понабивали її під копита, пообтикалися терном і подалися». Легенда «Запорозька вдача» такою функцією наділяє не лише чоботи, а шапку: «Було, як куди їдуть, то зараз землі під устілку накладуть, у шапки понасіпають та й їдуть, говорячи: "Хто чоботи скине, тому й смерть. А хто шапку зніме, тому голову знімуть"» [6; 7].

Подібний контекст і в легенді «Походження й доля запорожців»: «Стали збирати їх під присягу, а в них у кожного в торбині була християнська земля. Вони понасіпали в чоботи землі, підійшли під присягу й кажуть: "На чий землі стоїмо, тому цареві будемо й служити!"» [7; 8].

Про оберегову функцію чобіт та землі йдеться і в народній пісні «Ой був у Січі Старий Козак на прізвище Чалий»:

По дорозі їм зустрівся Литвин та й став наставляти,
Як їм того пана Саву у свої рученьки взяти...
Насипайте, каже, землі рідної у чоботи під ноги,
Щоб не знати вам, Панове Побратими, вражої підмови... [7].

Окремі елементи традиційного вбрання використовували доволі часто в думах, піснях, казках, легендах, прислів'ях та приказках, що допомагало розкрити їх тематику.

Наукова новизна. Досліджено фольклорне надбання козацької доби – творчості безпосередньо козаків та усної народної творчості про козацтво – з огляду на наявність у їхніх численних зразках згадок про елементи традиційного костюма як уособлення матеріальної та духовної культури українців, де кожна частина цілісного комплексу вбрання виконує утилітарну, естетичну, ритуальну, етнопатріотичну та інші функції. Це стосується таких поширених компонентів костюма, як сорочка, шапка, пояс, верхній одяг та взуття. Вони були не лише предметами щоденного вжитку, а й символами окремих подій у козацькому житті.

Висновки. Отже, здійснено аналіз низки зразків фольклору козащини, у межах чого з'ясовано, що в них наявна численна кількість згадок про такі елементи традиційного вбрання, як головні убори, натільний та верхній одяг, прикраси, взуття. Доцільно стверджувати, що народ використовував їх у піснях, думах, легендах, казках, прислів'ях та приказках для підкреслення соціального статусу, романтизації та героїзації персонажів і подій.

Література

1. Гончаренко О. Співвідношення історичної і художньої правди в козацькому пісенному фольклорі Наддніпрянщини. Літератури світу: поетика, ментальність і духовність. 2014. № 3. С. 259–269.
2. Долеско С. Національний одяг як форма виразу української ментальності. Український мистецтвознавчий дискурс: колект. монографія. Рига, 2020. С. 114–128.

3. Козацькі думи XVI ст. / ред. Є. Пеленський. Краків: Укр. вид-во, 1944. 124 с.
4. Лавренюк О. О. Українське козацьке вбрання: еволюція та символіка. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2013. № 14. С. 176–182.
5. Матейко К. І. Український народний одяг. Київ: Наук. думка, 1996. 195 с.
6. Народні думи, пісні, балади / упоряд. В. В. Яременко. Київ: Молодь, 1970. 335 с.
7. Савур-могила. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. Українські легенди. URL: https://www.ukrlegenda.org/savur-mohyla_02.php (дата звернення: 25.03.2023).
8. Українські думи та історичні пісні. Донецьк: БАО, 2008. 287 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Київ: Вид. Корбуш, 2019. 1072 с.

References

1. Honcharenko, O. (2014). The ratio of historical and artistic truth in the Cossack song folklore of the Dnipro region. *Literary svitu: poetyka, mentalnist i dukhovnist*, (3), 259–269 [in Ukrainian].
2. Dolesko, S. (2020). National clothing as a form of expression of the Ukrainian mentality. *U Ukrainykyi mystetstvoznavchyi dyskurs (Izdevnieciba "Baltija Publishing")*, 114–128 [in Ukrainian].
3. Pelenskyi, Ye. (Red.). (1944). *Cossack dumas of the 16th century*. *Ukrainske Vydavnytstvo* [in Ukrainian].
4. Lavreniuk, O. O. (2013). Ukrainian Cossack clothing: evolution and symbolism. *Kultura i mystetstvo u suchasnomu sviti*, (14), 176–182 [in Ukrainian].
5. Mateiko, K. I. (1996). *Ukrainian folk clothes*. *Naukova dumka*. [in Ukrainian].
6. Yaremenko, V. V. (Uporiad.). (1970). *Folk poems, songs, ballads*. *Molod*. [in Ukrainian].
7. Savur-Mohyla. *Legends and tales of the Lower Dnipro region*. (b. d.). *Ukrainski lehendy*. Retrieved from: https://www.ukrlegenda.org/savur-mohyla_02.php [in Ukrainian].
8. *Ukrainian dumas and historical songs*. (2008). *BAO* [in Ukrainian].
9. Yavornytskyi, D. I. (2019). *History of Zaporozhzhian Cossacks*. *Vydavets Korbush* [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 07.04.2023
Отримано після доопрацювання 09.05.2023
Прийнято до друку 17.05.2023*